

*Fig. 1. Några av de större byggnaderna
i Uppsala fotograferade av Henri Osti
omkring 1900. Helga Trefaldighets kyrka
skymtar bakom åsen. Upplandsmuseet.*

Suddiga helgon, brända madonnor och kraftigt retuscherade änglar

Om de medeltida målningarna i Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala

HERMAN BENGTTSSON

Helga Trefaldighets kyrka hamnar ofta lite i skymundan av de övriga monumentalbyggnaderna i Uppsala (fig. 1). Främsta orsaken är förstås att konkurrensen om uppmärksamheten framstår som ovanligt knivskarp i en stad med en medeltida katedral, ett 1500-talsslott och flera sevärdheter med anknytning till Carl von Linné. Kyrkans tidiga historia är också delvis svår att överblicka, inte minst på grund av att det skriftliga källmaterialet är ganska begränsat. Upplysningarna från medeltiden är jämförelsevis få och ett mera utförligt arkivmaterial finns först från och med 1600-talets början.¹ Några försök till dendrokronologi eller andra naturvetenskapliga dateringar har inte heller gjorts, trots att det finns ett intressant äldre trämaterial i tornet och på vindarna.

Numera räknar man i allmänhet med att den ursprungliga Trefaldighetskyrkan var belägen på domberget väster om Fyrisån.² Uppfattningen får stöd av Sankt Eriks legend som berättar att det var här helgonkungen firade sin sista mässa innan han

*Fig. 2. Helga Trefaldighets kyrka från sydväst.
Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.*

mötte martyrdöden den 18 maj 1160. När domkyrkan i början av 1270-talet övertog platsen fick Helga Trefaldighets församling flytta sin gudstjänstlokal omkring ett hundra meter söderut till Odinslund. Här iordningställdes en kyrka vigd åt den heliga treenigheten som omnämns första gången 1302 (fig. 2).³ I de skriftliga källorna går den ofta under beteckningen Bondkyrkan för att markera att den hade en betydande landsförsamling som sträckte sig från Vårdsätra i söder till Överby i norr. Äldsta bevarade belägget härrör från 1384.⁴ Till den

Fig. 3. Stavkorshäll, sekundärt inmurad i södra långhusväggen. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

medeltida församlingen räknades även de borgare som bodde på Fyrisåns västra sida. Trots det centrala läget i Odinslund dröjde det ända till 1946 innan kyrkan formellt införlivades med Uppsala stad.⁵

Rent organisatoriskt lydde Helga Trefaldighet länge under domkyrkan. Kyrkoherdarna här var under medeltiden också kaniker, alltså medlemmar av domkapitlet. De var innehavare av en särskild tjänst, det s.k. sjätte kanonikatet (*trinitatis*), som omkring 1275 hade instiftats av ärkebiskop Folke Johansson (Ängel).⁶ Tjänstebostaden utgjordes av Helga Trefaldighets församlings prästgård som fram till mitten av 1400-talet var belägen på den plats där dekanhuset nu ligger.⁷ Kanikerna har rimligtvis gynnat sin kyrka med olika former av gåvor, men det kan bara beläggas i ett fåtal fall. I maj 1346 testamenterade t.ex. Henrik Ludvigsson, förutom en rad jordegendomar, även ett silverskrin fyllt

med relikter och en kudde till Helga Trefaldighets högaltare.⁸ Som motprestation önskade han att själamässor årligen skulle läsas för honom och hans föräldrar av inte mindre än åtta präster. Liksom de flesta av sina kollegor lät sig dock Henrik Ludvigsson begravas i domkyrkan.⁹ Förhållandet kan lyftas fram som en av förklaringarna till att antalet medeltida gravminnen i Helga Trefaldighet är starkt begränsat. Ett intressant undantag utgör en stavkorsprydd häll i mindre format, som nu sitter inmurad i södra långhusfasaden, och som möjligen härrör från den äldsta kyrkogården i Odinslund (fig. 3).¹⁰ I korsmitten ligger dessutom en fragmentarisk gravhäll av kalksten prydd med en inskrift och en stympad vapensköld som av utförandet att döma bör vara från 1300-talet (fig. 4).¹¹

Församlingen tycks under medeltiden ha varit ganska välbärgad. Från 1337 och 1339 finns uppgifter om att man ägnade sig

Ovan: Fig. 4. Fragmentarisk gravhäll av kalksten från 1300-talet. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

T.h.: Fig. 5. Helga Trefaldighets kyrka från söder. Teckning i Johan Hadorphs och Johan Peringskiölds "Collectanea epitaphiorum in templo cathedrali Upsalensi" Kungliga Biblioteket, Stockholm.

åt handel med spannmål, vilket tyder på en ordnad ekonomi och en utvecklad organisation. Enligt en sammanställning från 1343 över medel som insamlats i samband med Hemming Nilssons ärkebiskopsval betalade Helga Trefaldighet också en högre avgift än de flesta övriga sockenkyrkorna i Uppland.¹²

Glimtar ur byggnadshistorien

Själva kyrkobyggnaden är i sin nuvarande form en treskeppig basilika med rakt avslutat kor, sakristia med källare i söder, vapenhus i norr, två korsarmar eller kapell och ett torn i väster.¹³ Byggnadsmaterialet utgörs huvudsakligen av gråsten och tegel. Östväggen domineras av tre fönster som kan antas ha haft en både praktisk och symbolisk funktion. Ljuset uppfattades under medel-

tiden vanligen som en manifestation av det gudomliga.¹⁴ När solens strålar sökte sig in genom de höga korfönstren framstod det därför säkert för många som ett påtagligt uttryck för treenighetens närvaro i rummet.

Eftersom exteriören numera är helt oputsad kan man tydligt se hur partier från olika perioder additivt har lagts till den ursprungliga byggnadskroppen. En viss vägledning när det gäller dateringen av de nytillkomna delarna kan erhållas genom ett par bevarade brev från 1343, 1399 och 1477, men avsaknaden av utförliga skriftliga källor gör att det knappast är möjligt att upprätta någon mera exakt kronologi.¹⁵ Den äldsta bevarade avbildningen av kyrkan härrör från andra hälften av 1600-talet (fig.5). Exteriören var då i stort sett den-

Fig. 6. Bevarade skulpturer från det senmedeltida altarskåpet. Från vänster: aposteln Jakob den äldre (kopia, originalet i privat ägo), den heliga Birgitta och Sankt Stefan. Stefan uppges 1477 vara ett av Helga Trefaldighets skyddshelgon. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

samma som nu, bortsett från att västtornet pryddes av en hög spira som hade uppförts 1644 av byggmästaren Lars Jordansson.¹⁶ Vid den omfattande stadsbranden i Uppsala i maj 1702 klarade sig Helga Trefaldighet förhållandevis väl, även om yttertaket, spiran och glasfönstren förstördes.¹⁷ I samband

med reparationerna under de följande åren förändrades framförallt västtornet som nu försågs med sitt nuvarande låga spåntäckta pyramidtak, krönt av en glob och en förgylld tupp (se fig. 2).¹⁸

Om interiörens utformning under äldre tid finns endast sporadiska upplysningar.

Fig. 7. Interiören från väster. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

bortsett från att all utvändig puts avlägsnades så att det ursprungliga murverket kom i dagen.²⁸ På så sätt underlättades samtidigt uttolkningen av kyrkans byggnadshistoria. Interiören hade vid restaureringens början en övervägande klassiserande prägel med vitkalkade väggar och valv och en altarprydnad som närmast kan betraktas som en parafra på Bertel Thorvaldsens Kristus (fig. 8). Gudstjänstrummet framstod som trångt med tre skrymmande läktare och ett stort antal bänkar och stolar. Läktarna var

avsedda att tas bort för att på så sätt frigöra den medeltida arkitekturen. Orgeln skulle enligt förslaget placeras direkt på golvet efter förebild från ett par nyligen restaurerade kyrkor på Gotland. Man planerade också att byta ut altarpupsatsen, predikstolen och bänkinredningen.²⁹

Målningar nästan överallt

Störst betydelse för den förändrade upplevelsen av interiören fick beslutet att avlägsna den vita putsen och ta fram och konservera

Av en bevarad inventarieförteckning från 1519 framgår att kyrkan ägde ett stort antal mässkläder, bonader, nattvardskärl, böcker och andra dyrbarheter.¹⁹ På gränsen mellan koret och långhuset fanns ett triumfkrucifix som troligen var placerat vid ett s.k. lekmannaaltare som samtliga församlingsmedlemmar ägde tillträde till. I förteckningen omnämns också en Kristi grav, som ställdes fram på långfredagen, och till vilken flera linnesvepningar hörde. Sådana arrangemang med en realistiskt skulpterad bild av Jesus med törnekrona liggande inuti en kista var mycket populära under 1400- och 1500-talen.²⁰ Under senmedeltiden införskaffade Helga Trefaldighet också ett stort högaltarskåp med rader av snidade helgonfigurer av vilka nu endast tre återstår (fig. 6). Skåpet uppges vara uppställt på altaret ännu under 1700-talet, men har där efter kasserats.²¹

Trots att församlingen under medeltiden verkar ha haft det ganska gott ställt har Helga Trefaldighet idag påfallande få äldre inventarier, något som blir särskilt tydligt vid en jämförelse med andra uppländska sockenkyrkor. En förklaring kan vara att kyrkan under reformationen för en tid fick tjänstgöra som spannmålsmagasin.²² I samband med den temporära nedläggningen har Gustav Vasa troligen passat på att lägga beslag på så många värdesaker som möjligt, medan en del mindre ekonomiskt intressanta inventarier som högaltarskåpet lämnades kvar. Från

1545 finns t.ex. uppgifter om att både textilier och ljusstakar omhändertagits för kungens räkning.²³ De verkliga praktföremålen av guld och silver hade förmodligen konfiskerats och smälts ned omedelbart efter Västerås riksdag 1527. Hit hörde en monstrans på drygt 8 kg, som till största delen var tillverkad av förgyllt silver, och som användes för att visa upp det invigda nattvardsbrödet för församlingen.²⁴ Att döma av de äldsta bevarade efterreformatoriska inventarieförteckningarna från 1609 och 1637 råde nu ganska enkla förhållanden inne i kyrkan.²⁵

Merparten av den nuvarande inredningen härrör från den restaurering, som utfördes under ledning av arkitekten Agi Lindegren 1904–05, och som delvis syftade till att återge byggnaden så mycket som möjligt av sin medeltida karaktär (fig. 7).²⁶ Till en början fanns planer på ganska omfattande förändringar, men de förhindrades genom en kraftfull insats från amanuensen vid Kungl. Vitterhetsakademien, Emil Ekhoff. I en skrivelse från akademien till Kungl. Maj:t i april 1901 framhölls att alla ”beklagliga ingrepp” till varje pris måste undvikas och att Lindegrens ursprungliga förslag därför inte framstod som acceptabelt.²⁷ Här kunde man också hänvisa till Helgo Zettervalls nyligen genomförda restaurering av Uppsala domkyrka 1885–93 som i vissa kretsar redan betraktades som ett gigantiskt misslyckande.

Resultatet blev att Helga Trefaldighets exteriör behölls i stort sett helt oförändrad,

Fig. 8. Interiören fotograferad av Henri Osti omkring 1900. Upplandsmuseet.

de medeltida kalkmålningarna.³⁰ Att sådana fanns dolda under det tjocka putsskiktet var känt genom flera äldre skriftliga källor.³¹ Uppenbarligen var hela kyrkorummet, inklusive vapenhuset i norr, vid medeltidens slut täckt med målningar. Däremot har ingen motsvarande dekor kunnat konstateras i sakristian eller i tornrummet i väster.³²

Utsmyckningen har tillkommit i två olika etapper, dels en bit in på 1300-talet, dels under 1400-talets andra hälft. I samband med upprustningsarbetena efter 1702 års

brand blev väggarna vitputsade, samtidigt som fönstren förstörades något.³³ På så sätt fick kyrkorummet en ljusare och stramare karaktär, helt i enlighet med upplysningstidens ideal. Liknande åtgärder genomfördes under 1700-talet i ett stort antal sockenkyrkor i Uppland.³⁴ Valvmålningarna i långhuset och koret i Helga Trefaldighet fick dock vara kvar ända till 1802, då församlingen till sist efter viss tvekan beslutade sig för att låta täcka över dem. Åtgärden genomfördes först sedan man rådfrågat ärkebiskopen Uno von Troil som framhöll att de ”just icke wore af den betydenhet, at de för någon des märkwärdighet förtjante at bibehållas.”³⁵ Att delar av den målade utsmyckningen behövs så pass länge är ovanligt för en kyrka belägen i stadsmiljö. Förklaringen verkar vara att en majoritet av de röstberättigade bönderna i församlingen intog en konservativ hållning som yttrade sig i ett motstånd mot förändringar. Samma inställning satte även sin prägel på den ungefär samtidigt aktuella frågan om hurvida man skulle överge den gamla kyrkogården i Odinslund och istället börja använda den nyligen iordningställda begravningsplatsen i utkanten av Uppsala. Här fick den motspänstiga församlingen sommaren 1793 dispens av den dåvarande regenten hertig Carl med den lite lätt försmädliga motiveringen att man av en ”allmoges” inte kunde förvänta sig några ”upplyste exempel”.³⁶ Tanken på att anlägga en ny begravningsplats hade väckts ett par år

tidigare av Gustav III för att skapa mera hygieniska förhållanden inne i själva staden.³⁷

Hösten 1898 återupptäcktes de medeltida målningarna i kyrkan av konsthistorikerna Otto Janse och Gustaf Upmark. Orsaken var att putsen i det södra kapellet hade börjat lossna och falla ned. I ett brev till riksantikvarien Hans Hildebrand framhöll Janse att utförandet tycktes honom ganska ”medelmåttigt”, men att dekoren ändå kunde anses värd att dokumentera.³⁸ Församlingen visade ett stort intresse för de nyfunna målningarna och de uppmärksammades också vid ett flertal tillfällen i dagspressen, liksom i en rad offentliga föredrag i Uppsala.³⁹ Trots att utsmyckningen inte ansågs vara av exceptionellt hög kvalitet valde man därför att avtäckta den i samband med restaureringen 1904–05. Arbetet leddes av dekorationsmålaren Edvard Bergh och omfattade i första hand figurframställningarna i norra och södra sidoskeppsvalven samt i de båda kapellen.⁴⁰ Dessutom framknackades de rent dekorativa målningarna i mittskeppsvalven, vilka befann sig i ett betydligt sämre skick. Spår av målade scener hade även framkommit på mitt- och sidoskeppsväggarna, men de täcktes över igen. Motiveringen var att de befann sig i dålig kondition och att budgeten inte tillät alltför omfattande kompletteringar.⁴¹ Väggarna här blev istället på nytt vitputsade, vilket ansågs bilda en effektfull kontrast till teglet i de nu frilagda mittskeppspelarna och valvribborna.

I enlighet med de rådande restaureringsprinciperna blev samtliga nyframtagna målningar bitvis kraftigt retuscherade. Det gäller i synnerhet för ornamentiken i mittskeppsvalven som till stora delar är helt nysgjord.⁴² Här valde man att ta bort det yttre liggande 1400-talsskiktet för att istället återskapa den högmedeltida originaldekoren, som uppgavs vara gjord *al fresco*, och som därmed kunde betraktas som mera konsthistoriskt intressant (fig. 9).⁴³ Sådana prioriteringar var ganska vanliga vid restaureringar utförda under sent 1800- och tidigt 1900-tal. Av de samtida handlingarna framgår att några av de ledande företrädarna för församlingen var oroade över att kompletteringarna skulle bli alltför omfattande. Dåvarande kyrkoherden Nathan Söderblom summerade t.ex. i ett brev till Emil Ekhoff i början av december 1904 några av sina farhågor beträffande mittskeppsvalven: ”Måtte vi då ej få några ’restaurerade’ gubbar där, som i själva verket äro nya”.⁴⁴ Kungl. Maj:t hade också i en skarpt formulerad skrivelse till de restaureringsansvariga ett par dagar tidigare utfärdat ett förbud mot ”öfversmetning” av medeltidsmålningarna, vilket ledde till att arbetet temporärt måste ställas in.⁴⁵ Orsaken tycks ha varit att journalisten Axel ”Koftan” Johansson i sällskap med amanuensen vid Nordiska Museet, Sune Ambrosiani, olovandes hade tagit sig in i kyrkan och sedan rapporterat till riksantikvarie Hildebrand att de nyframtagna målningarna hanterades vårds-

Fig. 9. Mittskeppsvalvens dekorativa målningar är ursprungligen från 1300-talet, men mycket hårt restaurerade 1904. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

löst. Tilltaget föranledde en syrlig insändare i *Upsala Nya Tidning* från komministern Fredrik Nathanel Sandberg om att skyltarna med texten ”Tillträde förbjudet” tydligen inte hade respekterats av de båda inkräktarna. Sandberg passade också på att meddela att alla åtgärder som vidtagits beträffande målningarna var väl förankrade hos Kungl. Viterhetsakademien.⁴⁶

Samtliga restaureringsarbeten uppges vara avslutade i juni 1905. Vid kyrkans hög-

tidliga återinvigning söndagen den 30 juli höll Nathan Söderblom ett tal, där han underströk att de nyframtagna målningarna utgjorde ett värdefullt tillskott till interiören.⁴⁷ Samtidigt betonade han att de under efterreformatorisk tid gjorda överkalkningarna var befogade, eftersom församlingen på så sätt kunde rensa bort en mängd vidskepliga vanföreställningar och istället inrikta sig på det genuina kristna budskapet. Tack vare den nyligen avslutade restaure-

ringen hade man enligt Söderblom lyckats åstadkomma en väl avvägd balans mellan ”de hvita fältens andaktsfulla tystnad” och ”färgernas vackra, barnsliga bildspråk”. En särskild finess i sammanhanget var också att det nu blev möjligt att få se några av de bilder som betraktats av generationer av församlingsbor. På det stora tomma väggfältet längst i väster hade man dessutom i restaureringens slutskede valt att låta konstnären Nils Asplund utföra en illustration till Jesu liknelse om den barmhärtige samariten (Luk. 10:25–37).⁴⁸ Motivet var enligt Söderblom avsett att påminna kyrkobesökarna om att medmänskligheten utgjorde själva kärnpunkten i den kristna läran.

Restaureringen fick ett övervägande positivt bemötande hos allmänheten. *Upsala Nya Tidning* kunde ett par dagar efter återinvigningen meddela att den ”fula hwitmenade Bondyrkan” nu omvandlats till ett stämningfullt gudstjänstrum, där de medeltida muralmålningarna spelade en framträdande roll för upplevelsen.⁴⁹ Även i *Svenska Dagbladet* framfördes uppskattande omdömen om restaureringen som ansågs vara präglad av en ny typ av ”ärlighet” i utförandet, helt utan de falskt stilenliga tillsatser som nyligen kommit till användning i domkyrkan.⁵⁰ Tidningarna rapporterade också att Helga Trefaldighet ”som efter restaurationen blivit en sevärdhet” numera hölls öppen för allmänheten varje dag mellan klockan 14 och 17. Förhållandet återspeglar på ett intressant

sätt kyrkornas nya roll som museilokaler under det sena 1800- och tidiga 1900-talet.

På grund av bristande resurser hade den målade utsmyckningen i det på norra sidan belägna vapenhuset inte kunnat tas fram 1904–05. Sedan församlingen 1920 erhållit en donation på 1 700 kronor kunde den avtäckas och konserveras av Carl L. Lundin.⁵¹ Samma år uppstod en brand i orgeln i det norra kapellet, vilket resulterade i svåra skador på de där befintliga målningarna.⁵² Trots att man vid upprepade tillfällen har försökt att återställa dem är de fortfarande svartnade med ett delvis nästan glaserat yt-skikt (fig. 10).⁵³ I samband med en allmän upprustning av interiören 1954 åtgärdade konservatorn Sven Dalén även de övriga målningarna i kyrkan, varvid han i så stor utsträckning som möjligt försökte avlägsna sentida retuscher.⁵⁴ Under Daléns ledning framtogs två år senare också ett par av de fragmentariskt bevarade scenerna på mittskeppets norra och södra vägg (se fig. 16–17). Vid den senast utförda konserveringen sommaren 2015 åtgärdades utsmyckningarna i långhuset och delar av koret av Misa Asp och Elin Lundmark.⁵⁵

Redan i samband med restaureringen 1904–05 gjordes en del intressanta iakttagelser beträffande interiörens tidigaste utformning. Tegelväggarna, pelarna och valvribborna tycks ursprungligen ha varit oputsade och målade i djuprött med vita fogar.⁵⁶ Valven i mitt- och sidoskeppen har

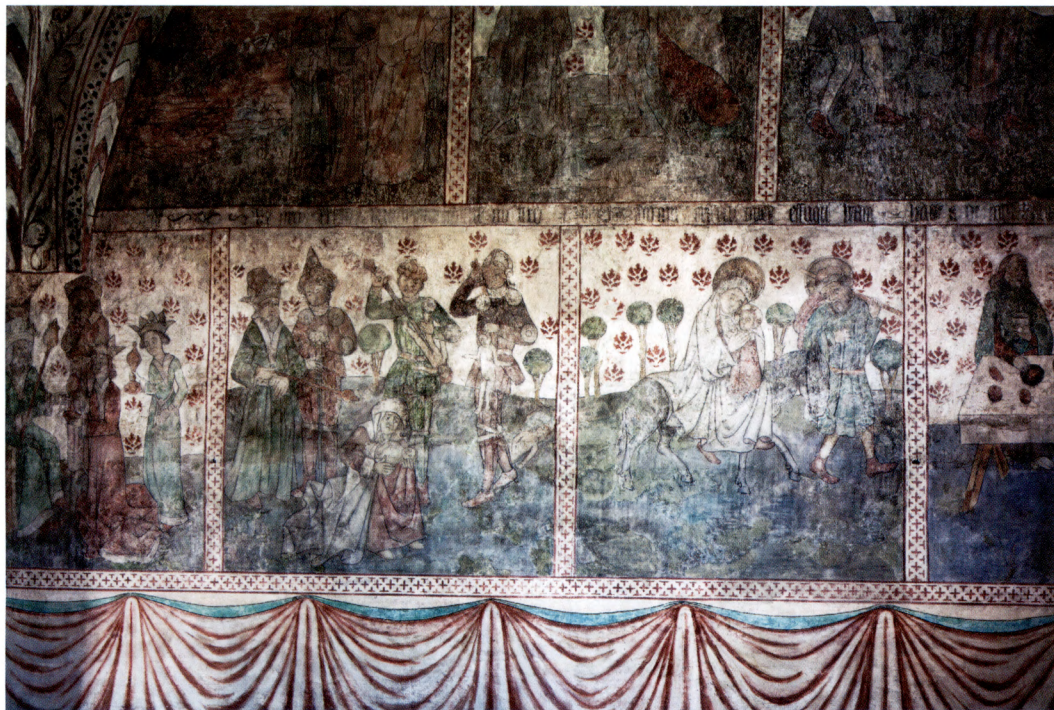

Fig. 10. Norra kapellets målningar skadades av en brand på nyårsdagen 1920. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

däremot varit vitputsade och försedda med målad växtornamentik, som samspelade med arkitekturen, och som är typisk för det tidiga 1300-talet (se fig. 9).⁵⁷ Uppenbarligen har man eftersträvat en estetisk effekt där rött och vitt utgjorde de dominerande färgerna. När utsmyckningen tillkom kan inte avgöras med säkerhet. Möjligen har valvs-lagningen och den målade dekoren varit genomförd i december 1343, då ärkebiskop Hemming Nilsson utfärdade ett brev i vilket han uppgav att alla som ångrade och

bekände sina synder och besökte Helga Trefaldighet i samband med vissa särskilda högtider skulle få 40 dagars avlat.⁵⁸ Det innebar i praktiken att det blev möjligt att erhålla en något kortare tids vistelse i skärselden om man med ett botfärdigt sinne begav sig till kyrkan och biktade sig och bad.

Albertus Pictor och den senmedeltida bildpedagogiken

Under 1300- och 1400-talen tillbyggdes Helga Trefaldighet efterhand med torn,

vapenhus och två kapell. Nu blev det också aktuellt med en förnyelse av interiören. Kyrkan tycks inte ha drabbats av den omfattande branden i Uppsala 1473, då flera av byggnaderna i staden skadades. Däremot eldhärjades den 1447, men det är osäkert i vilken omfattning.⁵⁹

Huruvida branden påverkade beslutet att förändra interiörens utformning är naturligtvis svårt att avgöra. I vilket fall som helst tillkom ett par årtionden senare en i stort sett enhetligt utförd figurrik målningssvit som omfattade hela kyrkans inre, förutom sakristian och tornrummet i väster.⁶⁰ Utsmyckningen kan ha varit färdig 1477, då ärkebiskop Jakob Ulvsson utlovade 40 dagars avlat åt alla dem som på vissa festdagar sökte sig till Helga Trefaldighet och bad Ave Maria och Fader vår eller läste trosbekännelsen.⁶¹ Med tanke på omfattningen har den målade dekoren kanske inte tillkommit i ett svep, utan i omgångar. Ett stöd för ett sådant antagande är att schablonornamentiken varierar något på olika platser i kyrkorummet.⁶²

Hela bildsviten är utförd av den välkände och kolossalt produktive Albertus Pictor, vars verkstad svarade för ett drygt trettiotal utsmyckningar i Mälardalens kyrkor under 1400-talets senare del och 1500-talets början.⁶³ Hans nu försvunna signatur skall enligt en uppgift tidigare ha funnits på södra väggen i koret vid ingången till sakristian.⁶⁴ Om Albertus Pictor finns en handfull sam-

tida skriftliga uppgifter som gör det möjligt att sammanställa en skissartad biografi. Sina rötter tycks han ha haft i den lilla staden Immenhausen i Hessen i mellersta Tyskland.⁶⁵ 1465 omtalas han som borgare i Arboga, som vid den här tiden var en viktig handelsknutpunkt med flera kyrkor och ett franciskankonvent. Ett par år senare, 1473, flyttade Albertus Pictor till Stockholm, där han etablerade sig som verkstadsledare genom att gifta sig med Johan målares änka Anna. Därmed öppnades vägen för en inkomstbringande verksamhet i Mälaronrådet. Verkstaden tycks inte bara ha ägnat sig åt måleri, utan även åt pärlstickeri. Vid ett tillfälle levererade man dessutom ett altarskåp till Nådendals kloster i Finland.⁶⁶ Idag är det framförallt de välbehållna målningssviterna i uppländska landsortskyrkor som Härkeberga, Härnevi och Täby som brukar uppmärksammas, men verkstaden utförde också arbeten i städerna. Bevarade exempel finns förutom i Uppsala även i Stockholm, Torshälla och Västerås.⁶⁷ Inkomsterna ledde till att Albertus Pictor vid 1500-talets början var en av de högst beskattade målarna i huvudstaden. 1509 avled han till sist efter en som det förefaller mycket framgångsrik karriär.⁶⁸

Utmärkande för Albertus Pictors utsmyckningar är de livfulla och ibland drastiska framställningarna av bibliska historier och helgonlegender (fig. 11). Av allt att döma har verkstaden lyckats utveckla en fungerande formel, som i hög grad till-

Fig. 11. Scener ur Gamla och Nya Testamentet i Härnevi kyrka, utförda av Albertus Pictor på 1480-talet.
Foto Pia Bengtsson Melin.

talade beställarna, och som med vissa variationer kunde användas i kyrkorna. Under 1400-talets senare del har man helt dominerat marknaden för kalkmålningar i Mälardalen. Den ökande efterfrågan på dramatiserade skildringar ur Bibeln och helgonlegenderna hänger samman med fromhetslivets utveckling i Europa under senmedeltiden, där det ställdes allt högre

krav på att var och en skulle leva sig in i de heliga gestalternas liv.⁶⁹ Resultatet blev att kyrkorna närmast konkurrerade om att tillhandahålla andaktsrum som tillgodosåg den ökade efterfrågan på bilder i form av altarskåp, skulpturer och muralmålningar. Oavsett om man kring sekelskiftet 1500 befann sig i Florens eller i Härnevi har det med hjälp av målningarna varit möjligt att

försätta sig i direkt förbindelse med det heliga. Vissa teologer uppfattade också bilden som ett viktigt redskap när det gällde den känslomässiga och rent intuitiva förståelsen av Gud, däribland den inflytelserike tyske kardinalen Nicolaus Cusanus (död 1464).⁷⁰

Utvecklingen av den visuella kulturen fick även andra konsekvenser. Vid det fjärde Laterankonciliet i Rom 1215 hade de församlade delegaterna enats om att det var lämpligt att utlova avlatter på mellan 40 dagar och ett år för botfärdiga kyrkobesökare.⁷¹ Efterhand drabbades emellertid systemet av något som måste betecknas som ett slags inflation med kraftigt accelererande förmåner. Redan 1392 uttryckte påven Bonifatius IX sin oro över den växande handeln med avlatsbrev, som gjorde att troskyldiga människor föreställde sig att det var möjligt att köpa syndernas förlåtelse för pengar.⁷² Missförhållandena skyldes framförallt på en grupp giriga och samvetslösa munkar. Ett par år senare, 1399, utfärdade Bonifatius IX själv ett avlatsbrev för Helga Trefaldighet med gynnsamma villkor för dem som bidrog till kyrkans underhåll och ombyggnad.⁷³ Vilka insatser som nu var aktuella framgår inte direkt, men möjligen handlade det om uppförandet av det norra och det södra kapellet.

Under 1400-talet blev det allt vanligare att knyta vissa särskilda motiv till avlatsförmånerna. Hit räknades framförallt framställningar av Maria och den lidande

Kristus.⁷⁴ Ett karaktäristiskt exempel finns i Husby-Sjutolfts kyrka i Uppland som omkring 1480 försågs med en målad utsmyckning av Albertus Pictors verkstad (fig. 12). Här återges en legend enligt vilken Kristuss en gång uppenbarade sig på altaret när påven Gregorius den store (död 604) firade mässan.⁷⁵ Historien uppfattades som en bekräftelse på att Guds son verkligen var närvarande i nattvardsbrödet. I ett bifogat inskriftsfält anges att den som läste Fader vår och Ave Maria fem gånger inför den målade bilden kunde förkorta sin botgöring i skärselden med 20 000 år, sju veckor och 36 dagar.⁷⁶ Notiser om sådana skyhöga avlatter förekom även i de senmedeltida privata andaktsböckerna. I Kristina Gyllenstiernas bevarade bönbok från 1500-talets början uppges t.ex. att påven Alexander VI hade utlovat 20 000 års avlat om man läste en variant av Ave Maria tre gånger framför en bild av Sankta Anna.⁷⁷

Mot en sådan bakgrund framstår den omfattande utsmyckningen i Helga Trefaldighet snarast som en utlöpare av senmedeltidens fromhetsliv och bildpedagogik. Tillsammans med de nu till största delen förlorade skulpturerna bör målningarna ha spelat en framträdande roll i kulten, även om det inte direkt framgår av ärkebiskop Jakob Ulvssons avlatsbrev från 1477. Exakt vilket bildprogram som mötte en besökare i Helga Trefaldighet under senmedeltiden kan idag inte avgöras. En viss vägledning

Fig. 12. Gregorii mässa i Husby-Sjutolfts kyrka, utförd av Albertus Pictor omkring 1480. Foto Pia Bengtsson Melin.

får man dock genom ett par antikvariska beskrivningar från 1600- och 1700-talen. I Johannes Schefferus *Upsalia* (1666) uppges att interiören var fylld av målade scener ur Gamla och Nya Testamentet.⁷⁸ De åtföljdes av inskrifter med "langobardiska" bokstäver (*litteris scripta longobardicis*), vilket väl snarast syftar på de språkband med sirligt präntad gotisk text som Albertus Pictor brukade använda sig av. Bibliotekarien Johan Eenberg uppger i sin tryckta beskriv-

ning av kyrkan från 1704 att målningarna nyligen hade blivit avbildade "af curieuse män", men teckningarna tycks dessvärre inte ha bevarats.⁷⁹ Till de nu försvunna motiv som kan ha återgivits här hör dels Sankt Stefans legend, dels den s.k. nådastolen som visade Gud Fader, Jesus och den Helige ande i form av en duva.⁸⁰ Nådastolen var placerad rakt ovanför det mellersta korfönstret, vilket naturligtvis var ett sätt att framhäva treenighetens betydelse i kyrkorummet.

Enligt Schefferus skall det i Helga Trefaldighet dessutom ha funnits avbildningar av hur det mytomspunna hednatemplet i Uppsala förstördes.⁸¹ Uppgiften kan bero på ett missförstånd, men det bör framhållas att flera medeltida författare, inklusive den betydelsefulla professorn, historieskriparen och dekanen Ericus Olai (död 1486), ansåg att templet hade legat på dombberget i nuvarande Uppsala.⁸² Vid kristendomens införande ersattes det av den äldsta Trefaldighetskyrkan som därmed kom att framstå som en betydelsefull länk i trosskiftet. På så sätt skapades också ett slags kultplatskontinuitet, som samtidigt innebar att Uppsalas historia kunde följas ända tillbaka till gammaltestamentlig tid, då hednatemplet förmodades ha uppförts. Man kan därför inte utesluta att Ericus Olai har varit med och påverkat bildprogrammet, så att det illustrerade Helga Trefaldighets förmodade viktiga roll i samband med Sveriges kristnande.

Fig. 13. Målningar i södra kapellet. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

Trots vissa ofrånkomliga luckor kan kyrkans bildprogram i stort sett rekonstrueras.⁸³ Liksom ofta annars har Albertus Pictor använt sig av ett s.k. typologiskt framställningssätt, där scener hämtade från Gamla och Nya Testamentet återgavs parallellt. Därmed blev det möjligt att visa hur hela frälsningshistorien hängde ihop, i och med att de viktigaste episoderna i det Gamla Testamentet ansågs peka framåt mot Maria och Kristus. Idag framträder berätt-

tartekniken tydligast i det norra och det södra kapellet. I norr skildras Marias historia, från bebådelsen till och med flykten till Egypten (se fig. 10). Valven återger ett par av den heliga jungfruns gammaltestamentliga förebilder, däribland Batseba och Ester.⁸⁴ Utsmyckningen är som nämnts bitvis svårt brandskadad och uppvisar dessutom fortfarande spår av den bearbetning med huggjärn som utfördes på vissa ställen inför vitkalkningen på 1700-talet för att få put-

sen att fästa bättre.⁸⁵ Med ledning av motivvalet kan man dra slutsatsen att kapellet under medeltiden har varit vigt till jungfru Maria. För ett sådant antagande talar också placeringen på kyrkans norra sida som har paralleller på flera håll.⁸⁶

Målningarna i det södra kapellet återger passionshistorien, från korsfästelsen till uppståndelsen och pingstundret (fig. 13). I valven förekommer två av de mest typiska gammaltestamentliga s.k. prefigurationerna för Jesu förnedring och död, dels hur Abraham står i begrepp att offra sin son Isak, dels hur Noa hånas sedan han druckit sig full på vin (1 Mos. 9:22–27; 1 Mos. 22:1–14). Vid sydväggens fönster avbildas ärkebiskop Jakob Ulvssons vapensköld med en gul örnfot mot blå botten. Skölden finns med i ett flertal av Albertus Pictors uppländska kyrkointeriörer, vanligen med syftet att visa att de tillkommit under ärkebiskopens ämbets-tid som sträckte sig ända från 1469/70 till 1515. Kappellets västra vägg försågs vid restaureringen 1904–05 med en helt nygjord dekor som i sin tur avlägsnades vid konserveringsarbetena på 1950-talet.⁸⁷ Om den ursprungliga utsmyckningen här är ingenting känt. Möjligen har de idag tomma ytorna på västra, östra och södra väggen innehållit framställningar av Sankt Stefans legend som enligt de tidigare nämnda antikvariska beskrivningarna skall ha funnits i kyrkan.⁸⁸ I avlatsbrevet från 1477 uppges att Stefan var skyddshelgon för Helga Trefaldighet.

Hans patronatsställning framgår även indirekt av de båda breven från 1343 och 1399 som är utfärdade på hans martyriedag den 26 december. Eftersom sockenkyrkornas vigningshelgon under medeltiden vanligen brukade ha sina altaren placerade på sydsidan av högkoret är det inte osannolikt att det södra kapellet var vigt till Stefan.⁸⁹

Ytterligare ett altare var under medeltiden uppmurat i det norra vapenhuset som då troligen tjänstgjorde som kapell för Helga lekamens gille i Uppsala.⁹⁰ Antagandet styrks av att det på östväggen finns en bevarad nisch med en målad framställning av Kristus som smärtoman som bör ha befunnit sig rakt ovanför det nu försvunna altarbordet (fig. 14). Motivet med den sargade gudssonen som visade upp sina sår för betraktaren utgjorde ett centralt inslag i den senmedeltida helga lekamensskulten. Det uppfattades också som särskilt avlatsbefrämjande. I övrigt innehåller norra vapenhuset svårt skadade framställningar av Maria som rosenkransmadonna, Jesu fram-bärande i templet samt ett par profeter.⁹¹ Högkoret har förutom den redan nämnda nådastolen rimligtvis även varit prytt med bilder av profeter, apostlar och helgon. De bevarade utsmyckningarna i valvtravéerna i norr och i söder visar änglar och kyrkofäder. Norra sidans målningar är numera dock dessvärre till stora delar skymda av orgeln. Även sidoskeppsvalven i långhuset innehåller i första hand framställningar av

Fig. 14. Smärtomannen i norra vapenhuset har troligen varit placerad ovanför ett nu försvunnet altare. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

Fig. 15. I sidoskeppen i långhuset och koret finns hårt restaurerade framställningar av änglar. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

änglar och kyrkofäder (fig. 15). Här finns dessutom scener ur skapelseberättelsen, liksom apostlar och helgon. Troligen har de nu försvunna 1400-talsfigurerna i mittskeppsvalvet haft en likartad karaktär.⁹²

Utsmäckningarna på väggarna i mittskeppet avtäcktes som tidigare nämnts 1956, men på grund av det fragmentariska tillståndet kunde motiven då inte identifieras. Efter den förnyade konserveringen sommaren 2015 har de dock blivit möjliga

att tolka. På norra väggen återges lyckohjulet och den rikes och den fattiges bön (fig. 16).⁹³ Båda motiven är vanligt förekommande hos Albertus Pictor och syftar till att varna för ett världsligt och luxuöst leverne. Längst upp på nordväggen anar man också ett rödbrunt fyrfotadjur stående framför en nästan helt utplånad figur. Möjligen rör det sig här om den helige abboten Egidius som brukar avbildas tillsammans med en hind.⁹⁴ På södra mittskeppsväggen finns

Fig. 16. Lyckohjulet och den frommes och den världsliges bön på norra mittskeppsväggen.
Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

fragmentariska scener ur Sankta Barbaras legend som skall ha utspelat sig i Nicomedia i Anatolien under andra hälften av 200-talet (fig. 17). I *Legenda aurea*, som sammanställdes på 1260-talet av dominikanbrodern Jacobus de Voragine, berättas att den unga jungfrun Barbara spärrades in i ett torn av sin hedniske och brutale far Dioscorus.⁹⁵ Sedan Barbara blivit kristen önskade hon bevara sin jungfrudom och vägrade därför att

acceptera de olika frierier som erbjöds henne. För att demonstrera sin kristna tro lät hon också ta upp tre fönster i ett av rummen i tornet som en symbol för treenigheten.

I sin ilska över dotterns fromhet utlämnade Dioscorus henne till den lokale ståt-hållaren Marcianus som såg till att hon blev torterad och så småningom också halshuggen. De bevarade målningsfragmenten visar till vänster fadern i profil med den smått

Fig. 17. Sankta Barbaras martyrium på södra mittskeppsväggen. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

groteska fysionomi som Albertus Pictor brukade använda för personer med dålig karaktär. I den högra scenen har Barbara blivit avklädd och hon pinas nu med brinnande facklor. Bakom henne återges den tronande Maxentius och vid hans sida syns även Dioscorus, återigen framställd i profil. Förklaringen till att man valt att ge ett så stort utrymme åt Sankta Barbaras legend måste vara att den hade särskild anknyt-

ning till treenigheten genom de fönster som helgonet enligt legenden lät göra i ordning i tornet. Barbara tillhörde dessutom de 14 s.k. nödhjälparna som ansågs utgöra ett särskilt verksamt skydd mot sjukdomar och olyckor.⁹⁶

Avslutande reflektioner

Helga Trefaldighets kyrka har en intressant och delvis utforskad historia som förtjänar

att uppmärksammas ytterligare. Det gäller inte minst för den här behandlade medeltida interiören, där bilderna efterhand kom att få ett allt större utrymme. Avlatsbrevet från 1343, 1399 och 1477 visar att kyrkans ledning har varit angelägen om att locka till sig så många besökare som möjligt, vilket gav inkomster som kunde användas till att utveckla gudstjänstlivet ytterligare.

Av den senmedeltida bildrikedomen återstår idag i stort sett bara muralmålningarna som tillkommit under två olika perioder. Strax före 1300-talets mitt utfördes en rent ornamentalt utsmyckning i valven som syftade till att framhäva de konstruktiva detaljerna i arkitekturen. Den är idag endast bevarad i mittskeppet och dessutom i kraftigt restaurerat skick. Under 1400-talets andra hälft svarade Albertus Pictors verkstad för en omfattande figurrik målningssvit som idag framförallt kan beskådas i de båda kapellen, i sidoskeppen och i det norra vapenhuset. Rent stilistiskt ger målningarna intryck av att tillhöra verkstadens tidigare produktion. Figurteckningen är av ungefär samma slag som i Sala i Västmanland som antas ha tillkommit 1473.⁹⁷ En datering av målningssviten till omkring 1477, då Jakob Ulvssons avlatsbrev för Helga Trefaldighet utfärdades, framstår därför som rimlig. Med tanke på omfattningen har utsmyckningen kanske inte kunnat genomföras i ett svep, utan i olika etapper. Eftersom bildprogrammet ger intryck av att ha varit yt-

terst genomtänkt bör det vara utarbetat i samråd med den kanik som samtidigt fungerade som kyrkoherde i Helga Trefaldighet. Olyckligtvis finns inga säkra uppgifter om vem som innehade kyrkoherdetjänsten mellan omkring 1475 och 1485.⁹⁸ Bristen på källmaterial gör att det inte heller är möjligt att med säkerhet avgöra vem eller vilka som bekostade utsmyckningen. Församlingens kyrkoherde bör rimligtvis ha lämnat ett ekonomiskt bidrag, men det har säkert även funnits andra finansörer. Målningarna i norra vapenhuset tillkom kanske på uppdrag av Helga lekamens gille i Uppsala.⁹⁹

Utsmyckningen har genom senare tiders retuscheringar delvis förlorat sin ursprungliga karaktär. Det innebär att det finns likheter med andra hårt restaurerade uppländska bildsviter av Albertus Pictor som de i Danmark, Vittinge och Vänge. Eftersom valvmålningarna var synliga ända fram till 1800-talets början får man räkna med att de fyllts i och bättrats på vid flera olika tillfällen. Vissa av figurerna i sidoskeppen har t.ex. en omisskännlig 1600-talskaraktär.¹⁰⁰ Ett par av de här förekommande änglarna kan i själva verket ursprungligen ha varit helgon, vilka efter reformationen gjorts om för att dämpa det katolska intrycket något. Retuscheringar utfördes även vid restaureringen 1904–05, men de avlägsnades delvis vid konserveringsarbetena på 1950-talet.¹⁰¹ På så sätt ger dagens interiör intressanta inblickar i medeltidens fromhetsliv och vi-

suella pedagogik, samtidigt som den förmedlar en uppfattning om hur man under efterreformatörisk tid har intagit olika förhållningssätt till den katolska bildvärlden.

Artikeln utgör en delstudie i ett projekt om Helga Trefaldighets kyrka som har möjliggjorts genom ett generöst bidrag från Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund. Ett särskilt tack riktas även till Misa Asp, Elin Lundmark, Olle Norling och Pia Bengtsson Melin.

Noter

- 1 Landsarkivet, Uppsala. Helga Trefaldighets kyrkoarkiv (ULA 10392).
- 2 Carlsson, Göthberg, Dahlbäck, Lovén & Bengtsson 2010 s. 187 ff; Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010 s. 287 ff. Att Trefaldighetskyrkan legat på domberget hade tidigare även föreslagits av Nils Sundquist 1952 s. 315 ff och Folke Nordström 1952 s. 45 ff, s. 64 ff.
- 3 DS 2218; DMS 1984 vol. 1:2 s. 37; Carlsson, Göthberg, Dahlbäck, Lovén & Bengtsson 2010 s. 347 ff. Den tidiga byggnadshistorien är fortfarande inte helt klarlagd. Möjligen har församlingen övertagit en befintlig kyrka med begravningsplats i Odinslund (jfr Malm 1984; Malm 1987 s. 7–24).
- 4 DMS 1984 vol. 1:2 s. 37.
- 5 DMS 1984 vol. 1:2 s. 37. Domkyrkan saknade under medeltiden en egen församling, vilket bör ha inneburit att stadsborna väster om Fyrisån tillhörde Helga Trefaldighet.
- 6 Dahlbäck 1977 s. 86 f.
- 7 DMS 1984 vol. 1:2 s. 295. Vart prästgården senare flyttades är inte känt.
- 8 DS 4074. Dessvärre anges inte vilka reliket det rörde sig om. Kudden var troligen avsedd att användas som bokstöd ovanpå altaret.
- 9 Jfr Bengtsson 2010 s. 265 ff, s. 365 ff.
- 10 Stavkorshällen utgör en av indikationerna på att det har funnits en kyrka på platsen före 1200-talets andra hälft.
- 11 Fragmentet påträffades under golvet sommarens 1904 (*Uppsala Nya Tidning* 17/6 1904).
- 12 DS 3269; DS 3406–3407; Ferm 1986 s. 229.
- 13 Med en basilika avses i det här fallet en kyrkobyggnad, där mittskeppet är förhöjt och försett med fönster i norr och i söder.
- 14 Eco 1986 s. 43–51.
- 15 Peringskiöld 1719 s. 12 f; DS 3755.
- 16 KB Fl 6; ULA 10932 L I a. Räkenskaper för kyrka vol. 3. Den ersatte en äldre spira som blåste ned i mars 1643. Lars Jordansson omtalas som byggmästare i Uppsala från och med 1643. Han blev senare ålderman i timmermännens skrå i staden.
- 17 Eenberg 1703 s. 29 f.
- 18 ULA 10932 L I a Räkenskaper för kyrka vol. 9–10, vol. 14–15.
- 19 Peringskiöld 1719 s. 29 f; Ferm 1986 s. 230–253.
- 20 Källström 2011 s. 253 ff. Ett välbevarat exempel från Västerlövsta kyrka i Uppland förvaras i Statens historiska museum.
- 21 ULA 10932 N III Inventarieförteckningar vol. 2. 1745 års inventarium. Under 1802

- uppsattes en ny altarprydnad, ritad av Gustaf af Sillén och utförd av Jonas Holmin. 1828 uppges att ett antal skulpturer från det medeltida skåpet förvarades i kyrkans materialbod. Formuleringarna tyder på att ytterligare ett par figurer då fanns i behåll (ULA 10932 O I Handlingar angående kyrkan m.m. vol. 1. Kontrakt med Jonas Holmin 9/8 1801; ATA UP Uppsala Trefaldighetskyrka. ”Förteckning på Minnesmerken uti Hel. Trefaldighets Kyrka i Upsala 17/4 1828. På uppdrag av Kungl. Maj:t”).
- 22 Schefferus 1666 s. 164.
- 23 Ljung 1954 s. 250. Notiserna är hämtade ur *Upplands handlingar* 1545.
- 24 Ferm 1986 s. 231 ff. Konfiskationsprotokollet var troligen införda i 1528 års räntekammarbok som försvann redan på ett tidigt stadium. Därför saknas ordentliga uppgifter om vad som tillvaratogs från kyrkorna i Uppsala vid tiden för Västerås riksdag.
- 25 ULA 10932 L I a Räkenskaper för kyrka. vol. 1–2.
- 26 ULA 10932 O I a Handlingar angående kyrkan m.m. vol. 2. Skrivelse från Agi Lindegren till Kungl. Maj:t 1/11 1902; O I a Handlingar angående kyrkan m.m. vol. 2. Kostnadsförslag upprättat av Agi Lindegren 1/11 1902; Brev från Agi Lindegren till Fredrik Nathanael Sandberg 20/5 1904.
- 27 ULA 10932 O I a Handlingar angående kyrkan m.m. vol. 2. Skrivelse från Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien till Kungl. Maj:t 2/4 1901; Skrivelse från Agi Lindegren till Kungl. Maj:t 1/11 1902; Skrivelse från Kungl. Maj:t till Helga Trefaldighets församling 19/12 1902. 1919 ändrade Ekhoff stavningen på sitt efternamn genom att lägga till ett c (Eckhoff).
- 28 Till de insatser som gjordes hörde också att sidoskeppens takfall ändrades något och att samtliga fönster fick solbänkar av kalksten (ULA 10932 O I a Handlingar angående kyrkan m.m. vol. 2. Skrivelse från Agi Lindegren till Kungl. Maj:t 1/11 1902).
- 29 ULA 10932 O I a Handlingar angående kyrkan m.m. vol. 2. Skrivelse från Agi Lindegren till Kungl. Maj:t 1/11 1902; *Upsala Nya Tidning* 26/4 1901.
- 30 ULA 10932 O I a Handlingar angående kyrkan m.m. vol. 2. Skrivelse från Agi Lindegren till Kungl. Maj:t 1/11 1902.
- 31 Uppgifterna förekom dels i Helga Trefaldighets eget arkiv, dels i antikvariska beskrivningar som Johannes Schefferus *Upsalia* (1666) och Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* (1719).
- 32 I tornrummet skulle det mycket väl kunna finnas målningar dolda, men dokumentariska uppgifter om sådana saknas. Enligt 1678 års räkenskaper genomfördes under året en vitkalkning av båda utrymmena, men det framgår inte om några utsmyckningar samtidigt täcktes över (ULA 10932 L I a. Räkenskaper för kyrka vol. 3).
- 33 ULA 10932 L I a Räkenskaper för kyrka vol. 22–23. Sådana insatser gjordes bl.a. 1741.
- 34 Vikström 2004 s. 96 ff.

- 35 ULA 10932 K I Sockenstämman protokoll vol. 3 28/6, 9/8 1801; L I a Räkenskaper 1801–1859 vol. 28; O I a Handlingar angående kyrkan m.m. 1603–1896 vol. 2. Kostnadsförslag upprättat av Jonas Neosander 12/12 1801.
- 36 ULA 10932 K I Sockenstämman protokoll vol. 3 5/5 1793; Brev från hertig Carl till sockenstämman 5/7 1793.
- 37 Bengtsson 2010 s. 21.
- 38 ATA. Helga Trefaldighets kyrka. Brev från Otto Janse till Hans Hildebrand 24/10 1898.
- 39 *Tidningen Upsala* 10/11 1902; *Upsala Nya Tidning* 9/12 1904; *Svenska Dagbladet* 15/9 1905.
- 40 ULA 10932 O I a Handlingar angående kyrka m.m. vol. 2. Kostnadsförslag upprättat av Edvard Bergh 17/10 1904. Bergh hade på 1890-talet medverkat vid den inre dekorationen av väggar och valv i Uppsala domkyrka (se Bengtsson & Bengtsson Melin 2014 s. 127–174).
- 41 ULA 10932 P II vol. 1. Församlingskrönika 1903–1937. Byggnadskommitténs protokoll 7/12 1904. Församlingen erhöll knappt hälften av det sökta statliga anslaget. Man fick därför i hög grad förlita sig på frivilliga gåvor.
- 42 ATA. Helga Trefaldighets kyrka. Brev från Nathan Söderblom till Emil Ekhoff 6/12 1904; Nilsén 1980 s. 240–248.
- 43 ULA 10932 P II vol. 1. Församlingskrönika 1903–1937. Byggnadskommitténs protokoll 7/12 1904. Uppgiften tyder på att 1300-talsmålningarna utfördes på våt puts i samband med valvslagningen. Även en del 1400-talsrankor ingår av allt att döma i den nuvarande dekoren. Här finns t.ex. den för Albertus Pictors verkstad karaktäristiska rödgröna rankan. De senmedeltida målningarna är utförda *al secco*, alltså på torr puts.
- 44 ATA. Helga Trefaldighets kyrka. Brev från Nathan Söderblom till Emil Ekhoff 6/12 1904.
- 45 ULA 10932 O I a Handlingar angående kyrkan m.m. vol. 2. Brev från Edvard Bergh till F. N. Sandberg 3/12 1904; P II vol. 1. Församlingskrönika 1903–1937. Skrivelser från Kungl. Befallningshavare till Helga Trefaldighets församling 30/11, 1/12 1904; *Upsala Nya Tidning* 1/12, 9/12 1904.
- 46 *Upsala Nya Tidning* 9/12 1904.
- 47 ULA 10932 P II vol. 1. Församlingskrönika 1903–1937. Helga Trefaldighetskyrkans prydnad av Nathan Söderblom 30/7 1905.
- 48 ULA 10932 P II vol. 1. Församlingskrönika 1903–1937. Helga Trefaldighetskyrkans prydnad av Nathan Söderblom 30/7 1905. Målningen finansierades med medel som ställts till förfogande av sysslomannen Sigsten Lundeberg.
- 49 *Upsala Nya Tidning* 1/8 1905.
- 50 *Svenska Dagbladet* 15/9 1905.
- 51 ULA 10932 K II a Kyrkostämman protokoll vol. 3 25/7 1920; K III a vol. 5. Kyrkorådets protokoll 17/7 1920. Lundin deltog även i restaureringsarbetena 1904–05.
- 52 *Upsala Nya Tidning* 2/1 1920.
- 53 Upplandsmuseets arkiv. Helga Trefaldighetskyrkan vol. 3. Brev från Rune Hammar-

- ling till Riksantikvarieämbetet 10/1 1992; Brev från Rune Hammarling till Uppsala kyrkliga samfällighet 12/4 1994; Rapport från Thomas Wängelin 25/8 2011.
- 54 Upplandsmuseets arkiv. Helga Trefaldighetskyrkan vol. 1. Handlingar angående konserveringen.
- 55 Upplandsmuseets arkiv. Helga Trefaldighetskyrkan vol. 1. Handlingar angående konserveringen; Konserveringsrapport. Muralt måleri, Helga Trefaldighets kyrka, Uppsala av Elin Lundmark & Misa Asp 2016.
- 56 ULA 10932 P II vol. 1. Församlingskrönika 1903–1937. Byggnadskommitténs protokoll 7/12 1904.
- 57 En liknande dekor från 1300-talets början finns i Strängnäs domkyrka (jfr Bohr & Nisbeth 1982).
- 58 Peringskiöld 1719 s. 12; DS 3755.
- 59 Ljung 1954 s. 86; DMS 1984 vol. 1:2 s. 251.
- 60 Tornrummet bör under medeltiden ha fungerat som huvudingång. Det kan därför inte helt uteslutas att det här har funnits moraliserande scener av det slag som brukar förekomma hos Albertus Pictor.
- 61 Peringskiöld 1719 s. 13.
- 62 En redovisning av de olika schablonformerna finns i Anna-Märta Bergs rapport från 1954 (Upplandsmuseets arkiv. Trefaldighetskyrkan, Uppsala. Rapport av Anna-Märta Berg 1954).
- 63 *Albertus Pictor* 2009 vol. 1–2.
- 64 Schefferus 1666 s. 157. Jfr Bengtsson 2003 s.41–46.
- 65 Albertus Pictors härkomst kan numera klarläggas tack vare en upptäckt gjord av Pia Melin 2002. Andra viktiga bidrag till hans biografi har lämnats av Rune Norberg, Assar Jansson, Berit Wallenberg och Göran Strömbeck (Norberg 1968; Jansson 1956; Wallenberg 1984; Strömbeck 1993). För en sammanställning av de viktigaste notiserna, se Svanberg 2009 s. 11–16.
- 66 *Stockholms stadsböcker från äldre tid. Andra serien. Tänkeböcker 1504–1514* vol. 4 s. 178, s. 180.
- 67 Gezelius 1986 s. 210–216; Bengtsson 2007 s. 27–35; *Albertus Pictor* 2009 vol. 2 s. 284–292, s. 353–354. I Uppsala svarade verkstaden för utsmyckningen av den tidigt rivna Sankt Per öster om ån. Man har troligen också utfört den bevarade men kraftigt restaurerade målningssviten i De Geerska korret i domkyrkan.
- 68 Svanberg 2009 s. 15.
- 69 Harbison 1995 s. 91–98.
- 70 Cusanus 1999 s. 53 ff.
- 71 Kent 1913.
- 72 Kent 1913. Vad som kunde förväras var en minskning av den botgöring man måste utföra för att sona sina synder. Den subtila distinktionen var kanske inte alltid så lätt att uppfatta.
- 73 Peringskiöld 1719 s. 12.
- 74 Ringbom 1983.
- 75 Pegelow 2006 s. 104 f.
- 76 *Albertus Pictor* 2009 vol. 2 s. 155 f; Källström 2011 s. 47 ff.
- 77 *Nådig fru Kristinas andaktsbok* 1997 s. 116;

- Källström 2011 s. 50. Den som begått allvarligare synder kunde erhålla 10 000 års avlat.
- 78 Schefferus 1666 s. 156 f.
- 79 Eenberg 1704 s. 48.
- 80 Eenberg 1704 s. 47 f; Peringskiöld 1719 s. 13.
- 81 Schefferus 1666 s. 35. Det framgår dessvärre inte var i kyrkobyggnaden bilderna var placerade.
- 82 *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi* vol. 2 1828 s. 5–8.
- 83 Jfr *Albertus Pictor* 2009 vol. 2 s. 138–149.
- 84 Salomos mor Batseba och Ahasverus hustru Ester upphöjdes i likhet med Maria till drottningar (1 Kon. 2:19; Ester 2:16–18).
- 85 Konserveringsrapport. Muralt måleri, Helga Trefaldighets kyrka, Uppsala av Elin Lundmark & Misa Asp 2016.
- 86 Pernler 2006 s. 108. Som Sven-Erik Pernler framhållit var det inte av kvinnofientlighet som Mariakapellen placerades i kyrkans norra del, utan det är en föreställning som har sin grund i en sentida missuppfattning. Under 1990-talet fick norra kapellet i Helga Trefaldighet åter funktionen av ett eget gudstjänstrum med ett nyttilverkat Mariaaltare vid östra väggen (Upplandsmuseets arkiv. Helga Trefaldighetskyrkan vol. 3. Skrivelse från Upplandsmuseet till Riksantikvarieämbetet 19/7 1993; Skrivelse från Riksantikvarieämbetet till kyrkorådet 9/11 1993).
- 87 Vid samma tillfälle tog man bort de målade draperierna längst ned på väggen, vilka också de var utförda i samband med Agi Lindgrens restaurering.
- 88 Eenberg 1704 s. 47 f; Peringskiöld 1719 s. 13.
- 89 Pernler 2006 s. 108; Stolt 2006 s. 138. Om man antar att Helga Trefaldighet på 1270-talet övertog en existerande kyrka på platsen kan den ha varit vigd till Sankt Stefan.
- 90 Cornell 1927 s. 46–49; Ljung 1954 s. 233 ff; Ferm 1986 s. 246.
- 91 Även Maria i rosenkransen var ett populärt avlatsmotiv (jfr Ringbom 1983 s. 7 ff och Nilsén 1986 s. 384–389).
- 92 Att det förhållit sig så framgår indirekt av handlingarna från restaureringen 1904–05 (ULA P II vol. 1. Församlingskrönika 1903–1937. Byggnadskommitténs protokoll 7/12 1904).
- 93 Identifieringen gjordes av Elin Lundmark i samband med konserveringen 2015.
- 94 Jfr Pegelow 2006 s. 80 f.
- 95 Pegelow 2006 s. 32 f. Staden heter numera Izmit och ligger i Turkiet.
- 96 Pegelow 2006 s. 206 f. Helgonskaran kunde bland utökas till 15 stycken.
- 97 *Albertus Pictor* 2009 vol. 2 s. 259.
- 98 Åmark 1937 s. 16 f; Hedberg 2014 s. 472 f. Birger Johansson omtalas som kyrkoherde mellan 1461 och 1472. Han efterträddes eventuellt av Hans Kröpelin (Oxenstierna) som dock 1475 utsågs till kantor vid Uppsala domkyrka. Därefter saknas uppgifter under flera år.
- 99 Johan Peringskiöld nämner i sin korta beskrivning av målningarna ett Gyllenstiernavapen, men det är möjligt att han här syftar på en ännu bevarad medeltida slutsten (Peringskiöld 1719 s. 13).

- 100 Att döma av en notis i räkenskaperna kan ifyllningar ha gjorts 1689 (ULA 10932 L I a. Räkenskaper för kyrka vol. 3).
- 101 Upplandsmuseets arkiv. Trefaldighetskyrkan, Uppsala. Rapport av Anna-Märta Berg 1954; Konserveringsrapport. Muralt måleri, Helga Trefaldighets kyrka, Uppsala av Elin Lundmark & Misa Asp 2016.

Referenser

Otryckta källor

- Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Handlingar om Helga Trefaldighets kyrka.
- Kungliga Biblioteket, Stockholm. KB Fl 6. Johan Hadorph och Johan Peringskiöld: "Collectanea epitaphiorum in templo cathedrali Upsalensi".
- Landsarkivet, Uppsala. Helga Trefaldighets kyrkoarkiv (ULA 10932).
- Upplandsmuseets arkiv. Helga Trefaldighetskyrkan vol. 1-3; Helga Trefaldighets k:a. Byggnadsarkeologisk undersökning av Gunilla Malm 1984; Konserveringsrapport. Muralt måleri, Helga Trefaldighets kyrka, Uppsala. Sammanställd av Elin Lundmark & Misa Asp 15/1 2016.

Tryckta källor och litteratur

- Albertus Pictor. Målare av sin tid* vol. 1-2. red. Pia Melin & Christina Sandquist Öberg (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm 2009.

- Bengtsson, Herman: "Albertus Pictor i Uppsala" *Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala 2003.
- Bengtsson, Herman: "Uppsala och Albertus Pictor. Stadsbranden 1473 och dess följder" *Den mångsidige målaren. Vidgade perspektiv på Albertus Pictors bild- och textvärld* (Sällskapet Runica et Mediævalia. Scripta maiora 4) red. Jan Öberg, Erika Kihlman & Pia Melin. Stockholm 2007.
- Bengtsson, Herman: *Uppsala domkyrka VI. Gravminnen* (Sveriges Kyrkor 232). Uppsala 2010.
- Bengtsson, Herman & Bengtsson Melin, Pia: *Uppsala domkyrka VII. Helgo Zettervalls restaurering 1885-93 och tiden fram till 1934* (Sveriges Kyrkor 234). Uppsala 2014.
- Bibeln. Bibelkommissionens översättning. Örebro 2000.
- Carlsson, Ronnie, Göthberg, Hans, Dahlbäck, Göran, Lovén Christian & Bengtsson, Herman: *Uppsala domkyrka II. Domkyrkan i Gamla Uppsala. Nuvarande domkyrkans omgivning*. Uppsala 2010.
- Bohrn, Erik & Nisbeth, Åke: *Strängnäs domkyrka I:3. Kalkmålningar* (Sveriges Kyrkor 189). Stockholm 1982.
- Cornell, Henrik: "Studier över uppländska kyrkmålningar" *Upplands fornminnesförenings tidskrift* nr 40 1927.
- Cusanus, Nicolaus: *Gudseendet. De visione Dei* övers. Birgit H. Helander. Skellefteå 1999.
- Dahlbäck, Göran: *Uppsala domkyrkas godsinnhav med särskild hänsyn till perioden 1344-1527*

- (Riksantikvarieämbetet. Studier till Det medeltida Sverige 2). Stockholm 1977.
- DMS=*Det medeltida Sverige*. Band 1 Uppland, vol. 2 Tiundaland av Göran Dahlbäck, Olle Ferm & Sigurd Rahmqvist (Riksantikvarieämbetet). Stockholm 1984.
- DS=*Diplomatarium Suecanum*, utgivet av Riksarkivet genom Johan Gustaf Liljegren, Bror Emil Hildebrand m.fl. Stockholm 1829-.
- Eco, Umberto: *Art and beauty in the Middle Ages* övers. Hugh Bredin. New Haven & London 1986.
- Eenberg, Johan: *En utförlig relation om den grufweliga eldzwåda och skada som sig tilldrog med Upsala Stad den 16 Maji, åhr 1702*. Uppsala 1703.
- Eenberg, Johan: *Kort berättelse af de märkvärdigste saker som för de främmande äre at bese och förnimma uti Upsala stad och näst om gränsande orter. Utur de förnämste swänske antiquarier sammandrazen. Med här til nödtorftige Figurer, samt särskilt en relation om sidste branden*. Uppsala 1704.
- Ferm, Olle: "Kalk, missale och många andra ting som är nödvändiga i Herrens hus. Trefaldighetskyrkans inventarier i början av 1500-talet" *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala* (Uppsala stads historia 7). Uppsala 1986.
- Gezelius, Lars: "Franciskanklostret och S:t Per, två utgrävda medeltidskyrkor" *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala* (Uppsala stads historia 7). Uppsala 1986.
- Harbison, Craig: *The mirror of the artist. Northern Renaissance in its historical context*. London 1995.
- Hedberg, Britt: *Uppsala stifts herdaminne 1367-1527* vol. 4:2 red. Ragnar Norrman. Uppsala 2014.
- Jansson, Assar: *Kumla kyrka*. Sala 1956.
- Kent, W. H.: "Indulgences" *Catholic Encyclopedia* red. Charles Herberman. New York 1913.
- Källström, Hanna: *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden. Linköping och Lund* (Bibliothecæ theologiæ practicæ 89). Lund 2011.
- Ljung, Sven: *Uppsala stads historia vol. 2. Uppsala under yngre medeltid och vasatid*. Uppsala 1954.
- Lovén, Christian, Bengtsson, Herman & Dahlberg, Markus: *Uppsala domkyrka III. Byggnadsbeskrivning. Byggnadshistoria. Domkyrkans konsthistoriska ställning* (Sveriges Kyrkor 229). Uppsala 2010.
- Malm, Gunilla 1984. Se under Otryckta källor.
- Malm, Gunilla: "Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala" *Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala 1987.
- Nilsén, Anna: "Mittskeppets valvmålningar i Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala" *Fornvännen* nr 75 1980.
- Nilsén, Anna: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm 1986.
- Norberg, Rune: "S. Martinsbilden i Solna och Albertus Pictor" *Sankt Eriks årsbok*. Stockholm 1968.

- Nordström, Folke: *Studier i Uppsala domkyrkas äldsta byggnadshistoria*. Stockholm 1952.
- Nådig fru Kristinas andaktsbok. *Möte med en bannlyst kvinnas fromhetsliv* red. Jan Carlqvist & Jonas Carlqvist. Örebro 1997.
- Pegelow, Ingalill: *Helgonlegender i ord och bild*. Stockholm 2006.
- Peringskiöld, Johan: *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata*. Stockholm 1719.
- Pernler, Sven-Olof: "En mässa för folket? Om lekmännen i sockenkyrkans gudstjänstliv under senmedeltiden" *Mässa i medeltida socken*. Andra upplagan. Skellefteå 2006.
- Ringbom, Sixten: "Bild och avlat II. Smärtomannen, rosenkransen och Jomfrun i solinne" *Iconographisk post* nr 4 1983.
- Schefferus, Johannes: *Upsalia*. Uppsala 1666.
- Scriptores rerum Svecicarum medii aevi* vol. 2. Uppsala 1828.
- Stockholms stadsböcker från äldre tid. Andra serien. Tänkeböcker 1504–1514* red. J. A. Almqvist. Stockholm 1931.
- Stolt, Bengt: "Kyrkorum och kyrkoskrud" *Mässa i medeltida socken*. Andra upplagan. Skellefteå 2006.
- Strömbeck, Göran: *Herr Mårten i Borgby eller Martinus Laurentii Aschaneus som kyrkoherde i Fresta och Hammarby 1620–1641*. Upplands Bro 1993.
- Sundquist, Nils: *Uppsala stads historia vol. 1. Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling fram till år 1300*. Uppsala 1952.
- Svanberg, Jan: "Albertus Pictor. En biografisk skiss" *Albertus Pictor. Målare av sin tid* vol. 1 (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien) red. Pia Melin. Stockholm 2009.
- af Ugglas, Carl R: "Till kännedomen om det gotiska måleriet i Uppland" *Studier i Upplands kyrkliga konst* (Utställningen av äldre kyrklig konst i Uppsala 1918) red. Henrik Cornell. Uppsala 1918.
- Vikström, Eva: "Kyrkorna 1760–1860" *Uppland. Landskapets kyrkor* (Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria) red. Ingrid Sjöström & Ulf Sporrang. Stockholm 2004.
- Wallenberg, Berit: "Målaren Peter heter Lars. De märkliga porträtten i Lids och Torshälla kyrkor" *Till hembyden. En julhälsning till församlingarna i Strängnäs stift från stiftsrådet*. Strängnäs 1984.
- Åmark, Mats: *Kanikerna i Helga Trefaldighet*. Uppsala 1937.

Herman Bengtsson är docent i konsthistoria vid Uppsala universitet och forskare vid Upplandsmuseet.